

Pregledni znanstveni članak

■ Recentna praksa Europskog suda za ljudska prava oko nedostatka djelotvornog pristupa Ustavnom sudu zbog nepredvidljive retroaktivne primjene kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe

Maša Marochini Zrinski¹

Sažetak: Presudom donesenom 5. rujna 2023. u predmetu Hanževački protiv Hrvatske Europski sud za ljudska prava utvrdio je povredu čl. 6. odnosno prava na pristup sudu podnositelju zahtjeva uslijed nedostatka djelotvornog pristupa Ustavnom sudu zbog retroaktivne primjene kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe u njegovu predmetu. Pitanje djelotvornosti pravnih sredstava u predmetima u kojima se podnositelji pozivaju na nezadovoljavajuće uvjete u zatvorima predmet je analize Ustavnog suda Republike Hrvatske kao i Europskog suda za ljudska prava s obzirom na postojanje preventivnih i kompenzacijskih pravnih sredstava, te je zanimljivo promatrati navedeno pitanje kroz prizmu predmeta koji su doveli do gore spomenute presude u predmetu Hanževački.

Ključni je zadatak rada napraviti komparativnu analizu pristupa pitanju djelotvornosti pravnog lijeka u predmetima koji se odnose na nezadovoljavajuće uvjete u zatvorima a kako ga promatraju Europski sud za ljudska prava i Ustavni sud Republike Hrvatske uz naglasak na razvoj prakse oba suda. U svim predmetima koji će se analizirati navedeni sudovi su se bavili i pitanjem samih uvjeta u zatvoru kao pretpostavkom za utvrđenje povrede čl. 3. Konvencije, te će spomenuto pitanje sažeto biti prikazano.

¹ Izv. prof. dr. sc. Maša Marochini Zrinski, Pravni fakultet u Rijeci, Katedra za teoriju prava i države, filozofiju prava, ljudska prava i javnu politiku, masa.marochini@uniri.hr

Radom se želi ukazati da odluke Europskog suda odražavaju univerzalno načelo obveznoga prava koje nalaže oštećeniku, a što u konvencijskom smislu predstavlja osobu čije je Konvencijom zaštićeno pravo povrijeđeno, poduzimanje potrebnih (prikladnih ili dostupnih) mjera radi umanjenja (predstojeće, ali i postojeće) štete do koje je došlo (ili može doći). U tom smislu dužnost poduzimanja mjera radi umanjenja štete predstavlja materijalnu pretpostavku odluke o povredi konvencijskog prava. U našem obveznom pravu dužnost oštećenika na poduzimanje mjera umanjenje štete proizlazi iz šireg tumačenja odredbe o općoj zabrani prouzročenja štete (članak 8. Zakona o obveznim odnosima (ZOO)) prema kojem su zabranjene i radnje (odnosno propuštanja) koje dovode do pogoršanja položaja oštećenika. U kontekstu ugovora o osiguranju, moguće je povući paralelu s obvezom sprječavanja osiguranog slučaja i spašavanje stvari u osiguranju imovine (članak 950. ZOO-a), ali i sa općim zahtjevom obzirnog postupanja stanaka iz ugovora o osiguranju (načelo dobre vjere u osiguranju).

Ključne riječi: preventivna pravna sredstva, kompenzacijska pravna sredstva, načelo umanjenja/smanjenja štete, duljina trajanja postupka, djelotvornost pravnih sredstava, Ustavni sud Republike Hrvatske, Europski sud za ljudska prava

1. UVOD

Pitanje zadovoljavajućih uvjeta u zatvoru odnosno nedostatka istih već niz godina raspravlja se pred Europskim sudom za ljudska prava (dalje u tekstu: Sud, Europski sud) u kontekstu čl. 3 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda² odnosno zabrane mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja. Brojni su predmeti Sudom protiv Republike Hrvatske u kojima se ispitivalo navedeno pitanje i to od prve presude u predmetu *Cenbaur protiv Hrvatske*³ iz 2006. godine do najnovije *Hanževački protiv Hrvatske*⁴ iz rujna 2023.

Prije svega treba naglasiti kako Europski sud za ljudska prava nije smatrao nezadovoljavajuće uvjete u zatvorima povredom čl. 3. Konvencije do 2001. godine i predmeta *Dougoz protiv Grčke*⁵ koji predstavlja prekretnicu u praksi Suda i omogućuje daljnji razvoj zaštite osoba lišenih slobode u odnosu na zatvorske uvjete. Primjena načela živućeg instrumenta u praksi čl. 3.⁶, kao i proaktivan i nesudski rad Europskog odbora za

2 (Europska) Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, pročišćeni tekst, NN MU 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, 13/17.

3 Zahtjev br. 73786/01, presuda od 9. ožujka 2006.

4 Zahtjev br. 49439/21, presuda od 5. rujna 2023.

5 Zahtjev br. 40907/98, presuda od 6. ožujka 2001.

6 Mihelčić, G., Marochini Zrinski, M., *Utjecaj konvencijskih načela tumačenja na pojedine građanskopravne*

sprječavanje mučenja (CPT)⁷ koji je implementirao niz standarda koji se primjenjuju upravo na osobe lišene slobode, omogućili su Europskom sudu razvoj prakse vezane uz zaštitu osoba lišenih slobode u kontekstu zadovoljavajućih uvjeta u zatvoru.

O pitanju povrede čl. 3. zbog nezadovoljavajućih uvjeta u zatvoru postoji brojna literatura⁸ posebice s obzirom na značajnu praksu Europskog suda, ne samo u odnosu na Republiku Hrvatsku nego i, prvenstveno, u odnosu na države u kojima je Europski sud utvrdio postojanje strukturnog problema nezadovoljavajućih uvjeta u zatvorima, Rusiju, Italiju, Bugarsku, Mađarsku, Belgiju, Rumunjsku i Ukrajinu.⁹ Međutim, u radu naglasak neće biti na povredi čl. 3 i zabrani mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja, što nacionalnim propisima odnosno Ustavom je propisano čl. 23. i 25.¹⁰, već će u ovom trenutku samo biti spomenuto kako je s obzirom da je bilo razlog podnošenja ustavnih tužbi kao i zahtjeva Europskom sudu za ljudska prava koje je posljedično pokrenulo pitanje iscrpljivanja preventivnih i/ili kompenzacijskih pravnih sredstava odnosno njihove djelotvornosti.

Ono što se posljednjih godina aktualiziralo pred Ustavnim sudom Republike Hrvatske, a posljedično i pred Europskim sudom su pretpostavke dopuštenosti za obraćanje Ustavnom sudu i traženju zaštite pred istim, posebice s obzirom na kriterije dopuštenosti za podnošenja ustavne tužbe u slučajevima u kojima podnositelji tvrde postojanje nezadovoljavajućih uvjeta u zatvorima. Naime, iako su od samih početaka podnositelji koji su smatrali da borave u nezadovoljavajućim uvjetima u zatvorima imali mogućnost korištenja i preventivnih i kompenzacijskih sredstava, u nacionalnom postupku nije bilo nužno iskoristiti oba pravna sredstva.

institute (odabrana pitanja), Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, vol. 78 br. 1 (2018.), str. 127-148., str. 134.-137.; Dzehtsiarou, K., *European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights*, German Law Journal, vol. 12, br. 10 (2011.), str. 1730.-1745.; Letsas, G., *The ECHR as a living instrument: Its meaning and legitimacy*, u: Føllesdal Andreas, Peters, Birgit, Ulfstein, Geir, (urednici), *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context* (Studies on Human Rights Conventions, Cambridge, Cambridge University Press, 2013., str. 106-141.; Theil, S., *Is the 'Living Instrument' Approach of the European Court of Human Rights Compatible with the ECHR and International Law?*, European Public Law, vol. 23 br. 3 (2017.), str. 587.-614.

7 Za više o radu CPT-a vidi <https://coe.int/en/web/cpt>, posjećeno 7. studenog 2023.

8 Papachristopoulos, C., *Shaping the Future of Europe in Prisons: Challenges and Opportunities*, European Papers, Vol. 6, 2021., br. 1, str. 311.-334., https://www.europeanpapers.eu/en/system/files/pdf_version/EP_eJ_2021_1_27_Articles_SS3_5_Christos_Papachristopoulos_00468.pdf, posjećeno 5. studenog 2023.; Murdoch, J., *The treatment of prisoners European standards*, Council of Europe publishing, Strasbourg, 2006.; Bukovac Puvača, M., Škorić, M., *Odgovornost države za štetu prouzročenu neodgovarajućim uvjetima u zatvorskim ustanovama*, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 20, Mostar 2023., str. 94. – 115.; Rainey, B., Wicks, E., Ovey, C., *The European Convention on Human Rights*, 7. izd., OUP, Oxford, 2017., str. 204.-213.; Harris, D. O'Boyle, M., Bates, E.P., Buckley, C.M., *Law of the European Convention on Human Rights*, 5. izd., 2023., str. 265.-274.

9 Pilot presude Europskog suda za ljudska prava, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Pilot_judgments_ENG, posjećeno 1. studenog 2023., str. 13.-17.

10 Ustav Republike Hrvatske, pročišćeni tekst, NN 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14. Čl. 23. glasi: Nitko ne smije biti podvrgnut bilo kakvu obliku zlostavljanja ili, bez svoje privole, liječničkim ili znanstvenim pokusima. Zabranjen je prisilni i obvezatni rad. Čl. 25: st. 1. Sa svakim se uhićenikom i osuđenikom mora postupati čovječno i poštivati njegovo dostojanstvo."

Svakako da protekom 16 godina od prve presude do danas se i domaći pravni sustav prilagođavao promjenama koje je zahtijevao Europski sud za ljudska prava dok je i sam Europski sud primjerice presudom u predmetu odlučenom od strane Velikog vijeća mijenjao svoju praksu. Tako je u predmetu *Muršić protiv Hrvatske*¹¹ donio opće smjernice o osobnom prostoru osoba lišenih slobode koje se danas primjenjuje na sve predmete vezane uz osobni prostor zatvorenika dok je presudom *Neshkov i drugi proti Bugarske*¹² iscrpno naveo mjerodavna načela djelotvornog pravnog lijeka u predmetima koji se bave (ne)zadovoljavajućim uvjetima u zatvorima.

Sukladno napisanom, u radu se nećemo baviti uvjetima u zatvorima kao takvim već problematikom (retroaktivne) primjene kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe, na koju je upozorio Europski sud vrlo brzo nakon promjene kriterija od strane Ustavnog suda Republike Hrvatske. Naime, u Republici Hrvatskoj do 2020. godine podnositelji koji su smatrali da im je zbog nezadovoljavajućih uvjeta u zatvoru povrijeđeno dostojanstvo uslijed boravka u nezadovoljavajućim uvjetima u zatvoru su mogli, ali nisu morali, komplementarno iskoristiti tzv. Preventivno sredstvo koje obuhvaća pritužbu sucu izvršenja¹³ te tzv. Kompenzacijsko sredstvo koje obuhvaća tužbu za pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete temeljem općih pravila ZOO-a¹⁴, odnosno čl. 19. koji obuhvaća prava osobnosti.¹⁵ Međutim, rješenjem U-III-2757/2018 od 4. veljače 2020. Ustavni sud je promijenio svoju praksu te nametnuo obvezu podnositeljima iscrpljivanja preventivnog pravnog sredstva prije podnošenja tužbe za pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete zbog nezadovoljavajućih uvjeta u zatvoru kao i prije podnošenja ustavne tužbe.

Ključni zadatak rada je napraviti komparativnu analizu pristupa pitanju djelotvornosti pravnog lijeka koji se sastoji od preventivnog i

11 U navedenom predmetu Sud je utvrdio povredu čl. 3. podnositelju koji je 27 uzastopnih dana u zatvoru u Bjelovaru raspolagao s manje od 3 m². Što se tiče općih smjernica Sud je naglasio kako "Čvrsta pretpostavka povrede članka 3. obično će se moći oboriti samo ako su sljedeći čimbenici kumulativno ispunjeni: (1) smanjenja potrebnog minimalnog osobnog prostora ispod 3 m² su kratka, povremena i minimalna; (2) takva smanjenja su popraćena dovoljnom slobodom kretanja izvan sobe i prikladnim aktivnostima izvan sobe; i (3) zatvorenik je smješten u ustanovu koja se, općenito gledano, smatra primjerenom ustanovom za pritvor i ne postoje drugi otegotni aspekti uvjeta njegova boravka u zatvoru." *Muršić protiv Hrvatske* (VV) zahtjev br. 7334/13, presuda od 20. listopada 2016.

12 Zahtjev br. 36925/10 i pet drugih predmeta, 27. siječnja 2015.

13 Temeljem Zakona o izvršavanju kazne zatvora (ZolKZ), NN 14/21, čl. 17. regulirana je pritužba zatvorenika, te čl. 19. koji regulira sudsku zaštitu protiv postupka i odluke kaznonice odnosno zatvora, dok su „starim“ Zakonom o izvršenju kazne zatvora, koji je bio na snazi u vrijeme promjene spomenute prakse Ustavnog suda, odnosno u veljači 2020. (NN, br. 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03 – pročišćeni tekst, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13 i 98/19) navedena pitanja regulirana čl. 15. i 17.

14 Zakon o obveznim odnosima, NN, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22.

15 Prava osobnosti navedena su u članku 19. ZOO-a koji glasi: (1) Svaka fizička i pravna osoba ima pravo na zaštitu svojih prava osobnosti pod pretpostavkama utvrđenim zakonom. (2) Pod pravima osobnosti u smislu ovoga Zakona razumijevaju se prava na život, tjelesno i duševno zdravlje, ugled, čast, dostojanstvo, ime, privatnost osobnog i obiteljskog života, slobodu i dr. (3) Pravna osoba ima sva navedena prava osobnosti, osim onih vezanih uz biološku bit fizičke osobe, a osobito pravo na ugled i dobar glas, čast, ime, odnosno tvrtku, poslovnu tajnu, slobodu privređivanja i dr.

kompenzacijskog pravnog sredstva a kako ih promatraju Europski sud za ljudska prava i Ustavni sud Republike Hrvatske uz naglasak na razvoj prakse oba suda.

2. DOMAĆA PRAVNA SREDSTVA KADA PODNOSITELJI SMATRAJU DA SU UVJETI BORAVKA U ZATVORU NEZADOVOLJAVAJUĆI

Kao što je *supra* navedeno, do 2020. i odluke Ustavnog suda podnositelji koji su smatrali da borave u nezadovoljavajućim uvjetima u zatvoru uslijed čega im je povrijeđeno dostojanstvo odnosno pravo osobnosti, nisu morali koristiti preventivno pravno sredstvo odnosno uputiti prigovor sucu izvršenja već su mogli izravno podnijeti tužbu za naknadu štete nadležnom općinskom sudu. Nadalje, prije izmjena ZolKZ 2021. zakonodavac je osobama koje izdržavaju kaznu zatvora dao pravo pritužbe upravitelju, Središnjem uredu Uprave za zatvorski sustav ili sucu izvršenja, no navedeno sredstvo nije morao koristiti dok je i Ustavni sud slijedio takav stav, te je prihvaćao ustavne tužbe podnositelja koji su iscrpili samo kompenzacijska pravna sredstva, odnosno podnijeli tužbeni zahtjev za naknadu štete.¹⁶

Time bi ustavnosudskom prethodio samo parnični postupak temeljem navedenog tužbenog zahtjeva protiv Republike Hrvatske radi pravične novčane naknade neimovinske štete nastale povredom prava osobnosti (pravo na tjelesni, psihički i duševni integritet, te pravo dostojanstva) za vrijeme njegovog izdržavanja pritvora i kazne zatvora. Isto je Ustavni sud činio i u slučajevima kada su podnositelji iskoristili samo preventivno pravno sredstvo, od prigovora sucu izvršenja do ustavne tužbe a bez korištenja kompenzacijskog pravnog puta.

U veljači 2020. godine a što će naknadno biti detaljno prikazano Ustavni sud je odlučio promijeniti svoju praksu, a sukladno zahtjevima Europskog suda, te poči od pretpostavke kako je naknada štete samo drugi dio učinkovitih pravnih sredstava koje zatvorenik ima na raspolaganju (tzv. kompenzatorno pravno sredstvo), dok prvi dio cjeline čine tzv. preventivna sredstva predviđena ZolKZ. Naime, u navedenoj odluci Ustavni sud je naglasio „*podnošenje ustavne tužbe protiv osporenog rješenja nije dopušteno iz razloga što nije ispunjena jedna od pretpostavki za podnošenje ustavne tužbe, a to je iscrpljenost dopuštenog pravnog puta.*

Naime, prije podnošenja tužbe za naknadu štete, tijekom svog boravka u zatvoru, podnositelj nije pokrenuo postupak za zaštitu svojih prava predviđen Zakonom o izvršavanju kazne zatvora ... zbog čega pravni put

¹⁶ Vidi npr. Odluku Ustavnog suda Republike Hrvatske U-III-5725/2016. od 19. prosinca 2017.

za podnošenje ustavne tužbe zbog navodne povrede prava zajamčenih člancima 23. i 25. Ustava odnosno člankom 3. Konvencije nije iscrpljen.¹⁷

Stupanjem na snagu Zakona o izvršenju kazne zatvora (ZolKZ) u veljači 2021.¹⁸ zakonodavac nije u bitnome izmijenio dotadašnje pretpostavke za korištenje preventivnog pravnog sredstva, odnosno naveo je kako temeljem čl. 17. i članovi zatvorenika obitelji uz njegovu suglasnost, pritužbu podnose upravitelju kaznionice, Središnjem uredu i sucu izvršenja¹⁹, dok čl. 19. regulira institut sudske zaštite protiv postupka i odluke kaznionice odnosno zatvora a koji se smatra jednom vrstom sudskog nadzora nad postupanjem kaznionice, odnosno zatvora u postupcima izvršavanja kazne zatvora te dodatna zaštita prava zatvorenika.²⁰

Tužba za pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete zbog nezadovoljavajućih uvjeta u zatvoru, kao tzv. kompenzacijsko pravno sredstvo, proizlazi iz čl. 19. ZOO-a koji obuhvaća prava osobnosti a, s obzirom da ne daje svaka povreda prava osobnosti pravo na isplatu novčane naknade, traži se opravdanje iste težinom povrede i okolnostima slučaja (čl. 1100 st. 1. ZOO). Međutim, u konkretnom radu nećemo se baviti pitanjem pravične novčane naknade neimovinske štete već pitanjem poduzimanje potrebnih (prikladnih ili dostupnih) mjera radi umanjenja (predstojeće, ali i postojeće) štete do koje je došlo (ili može doći). U tom smislu dužnost poduzimanja mjera radi umanjenja štete predstavlja materijalnu pretpostavku odluke o povredi konvencijskog prava. U našem obveznom pravu dužnost oštećenika na poduzimanje mjera umanjenje štete proizlazi iz šireg tumačenja odredbe o općoj zabrani prouzročenja štete (čl. 8. ZOO-a) prema kojem su zabranjene i radnje (odnosno propuštanja) koje dovode do pogoršanja položaja oštećenika.²¹ Eventualnim propuštanjem podnošenja preventivnog pravnog sredstva oštećenik (zatvorenik) nije iskoristio mogućnosti koje su zakonom predviđene kako bi mogao utjecati na poboljšanje uvjeta

17 Rješenje br. U-III-2757/2018 od 4. veljače 2020., odl. 3.

18 Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN 14/21.

19 Prijašnjim uređenjem istu je mogao podnijeti zatvorenik, a ne i članovi njegove obitelji te je odredba bila ponešto drugačije formulirana no sadržajno, izuzev dijela koji se odnosi na članove obitelji, nije bila bitno različita: Članak 15. (1) Zatvorenik ima pravo pritužbe na postupak i odluku zaposlenika kaznionice, odnosno zatvora. (2) Pritužba se podnosi usmeno ili pisanim putem upravitelju kaznionice, odnosno zatvora (u daljnjem tekstu: upravitelj), sucu izvršenja ili Središnjem uredu Uprave za zatvorski sustav. Pisana pritužba sucu izvršenja ili Središnjem uredu Uprave za zatvorski sustav upućuje se u oмотu koji uprava kaznionice, odnosno zatvora ne smije otvoriti. (3) Zatvoreniku se mora omogućiti da usmenu pritužbu iznese bez nazočnosti zaposlenika kaznionice, odnosno zatvora ili bez nazočnosti osobe protiv čijih postupaka i odluka je pritužba podnesena. (4) Na podnesenu pritužbu upravitelj će odgovoriti u roku od petnaest dana, a Središnji ured Uprave za zatvorski sustav ili sudac izvršenja u roku od trideset dana. Na pisanu pritužbu odgovorit će se pisanim putem. Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13, 98/19.

20 Članak 17. o Sudskoj zaštiti protiv postupka i odluke uprave kaznionice nije predviđao mogućnost članovima obitelji podnošenje zahtjeva za sudskom zaštitom sucu izvršenja, niti odredbe o nadležnosti suca izvršenja kao niti rok od 15 dana za započinjanje provjere navoda zahtjeva, niti odredbu o tijelu nadležnom za žalbu protiv odluke suca izvršenja.

21 Slakoper, Z., Mihelčić, G., Belanić, L., Tot, I., *Obvezno pravo, opći dio s uvodom u privatno pravo*, II. izdanje, Novi informator, Zagreb, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2022., str. 269.

boravka pri izdržavanju kazne zatvora (tzv. mjere radi umanjeње štete). U tom smislu može se raspravljati je li oštećenik takvim postupanjem pridonio nastanku vlastite štete iz čl. 1092 ZOO-a.^{22,23} Pri tome oštećenik može pridonijeti vlastitoj šteti ne samo radnjom već i propuštanjem.²⁴ U teoriji građanskog prava, osoba koja sama sebi nanese štetu, dužna je sama snositi štetne posljedice svojih radnji ili propuštanja.²⁵

U kontekstu ugovora o osiguranju, podnošenje preventivnog pravnog sredstva može se promatrati u svjetlu čl. 950 st. 1. ZOO-a²⁶ i obveze osiguranika na poduzimanje pojedinih mjera (zakonskih, ugovorenih, razboritih) radi sprječavanja nastanka osiguranog slučaja, odnosno spašavanja osigurane stvari.²⁷ Propuštanjem poduzimanja preventivnog pravnog sredstva dovodi se u pitanje ispunjenje navedene obveze osiguranika, a što može imati za posljedicu umanjeње obveze osiguratelja.^{28,29} Opisano propuštanje u podnošenju preventivnog pravnog zahtjeva, daje mjesta i raspravi o njegovoj sukladnosti s općim zahtjevom obzirnog postupanja stanaka iz ugovora o osiguranju (načelo dobre vjere u osiguranju).³⁰

Naprijed navedeno ukazuje na prisutnost načela umanjeња štete u obveznom pravu. S jedne strane oštećenik ima aktivnu dužnost svojim radnjama ili propustima ne nanosi sam sebi štetu, odnosno da joj ne pridonosi. S druge strane osiguranik mora aktivno poduzimati mjere sprječavanja nastanka štete/osiguranog slučaja odnosno umanjeње njezinih štetnih posljedica.

Prije analize problema retroaktivne primjene kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe prikazati ćemo odluke Ustavnog suda koje su

22 Klarić, P., Vedriš, M., Građansko pravo, Narodne novine, Zagreb, 2006., str. 634.

23 Članak 1092 ZOO-a glasi:

„(1) Oštećenik koji je pridonio da šteta nastane ili da bude veća nego što bi inače bila ima pravo samo na razmjerno sniženu naknadu.

(2) Kad je nemoguće utvrditi koji dio štete potječe od oštećenikove radnje ili propusta, sud će dosuditi naknadu vodeći računa o okolnostima slučaja.“

24 Crnić, I., Matić, J., Odštetno pravo, II. izdanje, Zgombić & partneri, Zagreb, 2008., str. 501.

25 Ibid., str. 502.

26 Čl. 950. st. 1. ZOO-a glasi: „Osiguranik je dužan poduzeti propisane, ugovorene i sve ostale razborite mjere potrebne da se spriječi nastanak osiguranog slučaja, a ako osigurani slučaj nastupi, dužan je poduzeti sve što je razborito i u njegovoj moći da se ograniče njegove štetne posljedice.“

27 O mjerama sprečavanja nastanka osiguranog slučaja i umanjeњу njegovih štetnih posljedica više: Ćurković, M., Ugovor o osiguranju – Komentar odredaba Zakona o obveznim odnosima, Inženjerski biro, Zagreb, 2017., str. 139-140.

28 Čl. 950. st. 4. ZOO-a glasi: „Ako osiguranik ne ispuni svoju obvezu sprječavanja osiguranog slučaja ili obvezu spašavanja, a za to nema opravdanja, obveza osiguratelja smanjuje se za onoliko za koliko je nastala šteta veća zbog toga neispunjenja.“

29 Nije nemoguće zamisliti situaciju u kojoj je, primjerice, zatvorenik ujedno i osiguranik dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja, koji propuštanjem kompenzatornog pravnog zahtjeva može ugroziti svoje zdravlje onemogućavajući samom sebi ostvarivanje boljih uvjeta boravka u zatvoru. Eventualne negativne zdravstvene posljedice koje pritom mogu nastati zahtijevaju liječenje, odnosno troškove liječenja. U opisanoj situaciji moglo bi se raspravljati o prigovorima osiguraniku zbog propuštanja traženja poboljšanja u zatvorskom smještaju ukoliko bi osiguranik postavio zahtjeve za naknadom troškova liječenja prema osiguratelju dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja.

30 Pavić, D., Ugovorno pravo osiguranja – Komentar zakonskih odredaba, Tectus, Zagreb, 2009., str. 60-61.

prethodile promjeni navedene prakse, odnosno praksu Europskog suda koja je tome prethodila.

3. ŠTO PREDSTAVLJA DJELOTVORNI PRAVNI LIJEK U PRAKSI EUROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA U PREDMETIMA NEZADOVOLJAVAJUĆIH UVJETA U ZATVORIMA

Kao što je uvodno naglašeno, u presudi *Hanževački protiv Hrvatske* od 5. rujna 2023. Europski sud za ljudska prava utvrdio je povredu čl. 6. odnosno prava na pristup sudu podnositelju zahtjeva uslijed nedostatka djelotvornog pristupa Ustavnom sudu zbog retroaktivne primjene kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe u njegovu predmetu. Međutim, do donošenja presude u predmetu *Hanževački*, nekoliko je presuda Europskog suda kao i niz odluka Ustavnog suda koji su prethodili ovakvom raspletu, odnosno zapletu pred Europskim sudom.

Prije nego se osvrnemo na spomenute predmete moramo se zapitati što označava, prema Europskom sudu za ljudska prava, djelotvoran pravni lijek u predmetima koji se odnose na neodgovarajuće uvjete u zatvorima? Već 2015. godine Sud je iscrpno naveo mjerodavna načela o primjeni članka 13. Konvencije koji jamči pravo na djelotvoran pravni lijek³¹ općenito i konkretno naglasio nužnost postojanja i preventivnih i kompenzacijskih sredstava u odnosu na uvjete smještaja u zatvoru i to u presudi *Neshkov i drugi protiv Bugarske*, čiji mjerodavni dio glasi:

„180. Članak 13. Konvencije jamči da je na nacionalnoj razini dostupno pravno sredstvo kojim se u praksi izvršava bit konvencijskih prava i sloboda neovisno o obliku u kojem se ona jamče u okviru pravnog poretka visoke ugovorne stranke. Učinak ovog članka se ogleda u zahtjevu za postojanje domaćeg pravnog sredstva koje se bavi suštinom dokazivog prigovora na temelju Konvencije i pružanjem odgovarajuće zadovoljštine. Ovo pravno sredstvo mora biti učinkovito u praksi i u zakonu, s tim da se podrazumijeva da takva učinkovitost ne ovisi o sigurnosti povoljnog ishoda za dotičnu osobu (vidi, među brojnim drugim izvorima prava, *M.S.S. protiv Belgije i Grčke [VV]*, br. 30696/09, stavci 288.-289., ECHR 2011). 181. Opseg obveze iz članka 13. ovisi o prirodi prigovora oštećene osobe na temelju Konvencije. S obzirom na prigovore na temelju članka 3. na nečovječne ili ponižavajuće uvjete smještaja u zatvoru, moguće su dvije vrste zadovoljštine: poboljšanje tih uvjeta i naknada za štetu nastalu kao posljedica istih. Stoga je za osobu koja se drži u takvim uvjetima od

³¹ Članak 13.: Pravo na djelotvoran pravni lijek: Svatko čija su prava i slobode koje su priznate u ovoj Konvenciji povrijeđene ima pravo na djelotvorna pravna sredstva pred domaćim državnim tijelom čak i u slučaju kada su povredu počinile osobe koje su djelovale u službenom svojstvu.

najveće vrijednosti pravno sredstvo koje može brzo zaustaviti postojeću povredu i koje je doista neophodno s obzirom na poseban značaj koji se pridaje pravu na temelju članka 3. Međutim, nakon što se sporna situacija okonča jer je ta osoba puštena na slobodu ili dovedena u uvjete koji ispunjavaju zahtjeve članka 3., trebala bi imati izvršivo pravo na odštetu za bilo koju povredu koja se već dogodila. Drugim riječima, u ovom području preventivna i kompenzacijska pravna sredstva moraju se nadopunjavati da bi se smatrala učinkovitima (vidi Ananyev i drugi, prethodno citirano, stavci 96.-98. i 214.). 182. Tijelo navedeno u članku 13. Konvencije ne mora biti sudsko (vidi Klass i drugi protiv Njemačke, 6. rujna 1978., stavak 67., Serija A br. 28, i, nedavno, Centar za pravna istraživanja u ime Valentina Câmpeanua protiv Rumunjske [VV], br. 47848/08, stavak 149., 17. srpnja 2014.). Sud je već utvrdio da pravna sredstava u odnosu na uvjete smještaja u zatvoru pred upravnim tijelom mogu zadovoljiti zahtjeve ovog članka (vidi Norbert Sikorski protiv Poljske, br. 17599/05, stavak 111., 22. listopada 2009.; Orchowski protiv Poljske, br. 17885/04, stavak 107., 22. listopada 2009.; i Torreggiani i drugi [protiv Italije, br. 43517/09 i 6 drugih predmeta, stavak 51., 8. siječnja 2013.]). Međutim, ovlasti i postupovna jamstva koja posjeduje neko tijelo mjerodavni su za utvrđivanje je li pravno sredstvo pred njim učinkovito (vidi Klass i drugi, stavak 67., i Centar za pravna istraživanja u ime Valentina Câmpeanua, stavak 149., oba predmeta prethodno citirana). 183. Na primjer, da bi preventivno pravno sredstvo u odnosu na uvjete smještaja u zatvoru pred upravnim tijelom bilo učinkovito, to tijelo mora (a) biti neovisno od tijela zaduženih za zatvorski sustav, (b) osigurati učinkovito sudjelovanje zatvorenika u ispitivanju njihovih prigovora, (c) osigurati brzo i pažljivo rješavanje pritužbi zatvorenika; (d) imati na raspolaganju širok raspon pravnih alata za iskorjenjivanje problema koji su temelj ovih pritužbi i (e) moći donositi obvezujuće i izvršive odluke (vidi Ananyev i drugi, prethodno citirano, stavci 214.-216. i 219.). Svako takvo pravno sredstvo također mora moći pružiti zadovoljštinu u razumno kratkim vremenskim rokovima (vidi Torreggiani i drugi, prethodno citirano, stavak 97.). 184. Što se tiče kompenzacijskih pravnih sredstava u odnosu na uvjete boravka u zatvoru, bilo da su sudska ili administrativna, teret dokazivanja nametnut tužitelju ne smije biti prekomjeran. Iako se od zatvorenika može zahtijevati da iznesu predmet prima facie i predoče dokaze koji su lako dostupni, poput detaljnog opisa spornih uvjeta, izjava svjedoka ili pritužbi prema i odgovora od zatvorskih vlasti ili nadzornih tijela, potom je na vlastima da pobiju navode. Pored toga, postupovna pravila koja uređuju ispitivanje zahtjeva za naknadu štete moraju biti u skladu s načelom poštenosti sadržanim u članku 6. stavku 1. Konvencije, uključujući zahtjev razumnog roka, a pravila koja uređuju troškove ne smiju staviti prekomjeran teret na zatvorenika ako je njegov tužbeni zahtjev opravdan. Naposljetku, od tužitelja se ne bi trebalo tražiti da utvrde kako su se određeni službenici

nezakonito ponašali. Loši uvjeti smještaja u zatvoru nisu nužno posljedica propusta pojedinih službenika, već su često rezultat širokog raspona različitih čimbenika (*ibid.*, stavci 228.-229.). ... 187. Dakle, da bi domaće pravno sredstvo u odnosu na uvjete boravka u zatvoru bilo učinkovito, tijelo ili sud koji je nadležan za predmet mora postupati u skladu s mjerodavnim načelima utvrđenim u sudskoj praksi Suda na temelju članka 3. Konvencije. ... Budući da je najvažnija stvarna situacija, a ne prividna, puko pozivanje na ovaj članak u domaćim odlukama nije dostatno; predmet mora biti ispitan u skladu sa standardima koji proizlaze iz sudske prakse Suda. 188. Ako domaće tijelo ili sud koji se bavi predmetom utvrdi, bilo u biti ili izričito, da je došlo do povrede članka 3. Konvencije u odnosu na uvjete u kojima je dotična osoba boravila ili boravi, mora dodijeliti odgovarajuću zadovoljštinu. 189. U kontekstu preventivnih pravnih sredstava, ta se zadovoljština može, ovisno o prirodi temeljnog problema, sastojati ili od mjera koje utječu samo na dotičnog zatvorenika ili - na primjer, što se tiče prenapučenosti - od širih mjera kojima se mogu riješiti situacije masovnih i istodobnih povreda prava zatvorenika koje su posljedica neprikladnih uvjeta u određenoj kazneno-popravnoj ustanovi (vidi Ananyev i drugi, prethodno citirano, stavak 219.). 190. U kontekstu kompenzacijskih pravnih sredstava, novčana naknada bi trebala biti dostupna bilo kojem sadašnjem ili bivšem zatvoreniku koji je držan u nečovječnim ili ponižavajućim uvjetima i koji je podnio zahtjev u tom smislu. Utvrđenje da uvjeti nisu ispunjavali zahtjeve članka 3. Konvencije dovodi do snažne pretpostavke da su oštećenoj osobi nanijeli neimovinsku štetu. Domaća pravila i praksa koja uređuje djelovanje pravnog sredstva mora odražavati postojanje ove pretpostavke, a ne uvjetovati dosuđivanje odštete sposobnošću podnositelja zahtjeva da ekstrinzičnim dokazima dokaže postojanje neimovinske štete u obliku emocionalne patnje (*ibid.*, stavak 229; vidi također *lovchev [protiv Bugarske, br. 41211/98, stavak 146., 2. veljače 2006.]*). 191. Naposljetku, zatvorenici moraju biti u mogućnosti koristiti pravna sredstva bez straha da će zbog toga dobiti kaznu ili imati negativne posljedice (vidi *Pravilo 70.4 Europskih zatvorskih pravila iz 2006. ... kao i, mutatis mutandis, Marin Kostov protiv Bugarske, br. 13801/07, stavci 47.-48., 24. srpnja 2012.*).“

3.1 Razvoj prakse Ustavnog suda po pitanju iscrpljivanja domaćih pravnih sredstava u predmetima nezadovoljavajućih uvjeta u zatvorima

Ustavni sud Republike Hrvatske, sukladno uvjetu dopuštenosti za obraćanje Europskom sudu za ljudska prava propisanom čl. 35. Konvencije³² prije Europskog suda ispituje postojanje (ne)zadovoljavajućih

³² Čl. 35. st. 1. Konvencije glasi: „Sud može razmatrati predmet samo nakon što su iscrpljena sva raspoloživa

uvjeta u zatvoru a u kontekstu kojih ispituje i iscrpljivanje domaćih pravnih sredstava prije obraćanja samom Ustavnom sudu. Sukladno napisanom, Ustavni sud je ispitivao i koja su to pravna sredstva iscrpili podnositelji koji smatraju da su im povrijeđena prava iz čl. 23. i 25. Ustava, odnosno čl. 3. Konvencije.

Već 17. ožujka 2009. u predmetu br. U-III-4182/2008, Ustavni sud usvojio je ustavnu tužbu koju je podnio pritvorenik zbog uvjeta pritvora u Zatvoru u Zagrebu, naglasivši kako, za razliku od zatvorenika, pritvorenik uopće nema mogućnosti pritužbe sucu izvršenje te je naglasio: „Zbog toga, a uvažavajući zahtjev da svako pravno sredstvo koje imaju osobe lišene slobode i smještene u zatvore ili kaznionice mora odgovarati istoj svrsi zakona - učinkovitoj zaštiti prava takvih osoba - Ustavni sud utvrđuje sljedeće obvezujuće pravno stajalište: - sudovi, primjenjujući ovlasti suca izvršenja u vezi sa zahtjevom za zaštitu prava zatvorenika, dužni su te iste ovlasti primjenjivati i u vezi sa zaštitom prava na pritužbe pritvorenika o dokazivim povredama njihovih prava tijekom pritvora. Time se otklanjaju nedostaci u uređenju režima pravnih sredstava u sustavu izvršavanja pritvorskih mjera, a pritvorenicima osigurava i podnošenje pritužbi iz članka 15. Zakona o izvršavanju kazne zatvora i podnošenje zahtjeva za zaštitu prava iz članka 17. Zakona o izvršavanju kazne zatvora. O ta dva pravna sredstva odlučivat će, nakon upravitelja zatvora u povodu pritužbe u prvom slučaju, sudac odnosno vijeće nadležno za odlučivanje o pritvoru u sudu pred kojim se vodi kazneni postupak...(odl. 20.)“

Potom, u naknadnoj praksi Ustavnog suda istaknuto je kako podnositelj ustavne tužbe koji prigovara neprikladnim uvjetima boravka u zatvorskoj ustanovi, a koji je, nakon uspješne primjene preventivnog pravnog sredstva pred sucem izvršenja, zatim premješten u drugu zatvorsku ustanovu, ponovo je dužan upotrijebiti to pravno sredstvo pred sucem izvršenja u vezi s navodno neprikladnim uvjetima boravka u zatvorskoj ustanovi u koju je premješten. U velikom broju takvih predmeta, iako u biti ispituje pitanje iscrpljenja pravnih sredstava, Ustavni sud nije našao povredu prava zatvorenika (U-III-5495/2011, 7. listopada 2015.; U-III-835/2012, 2. prosinca 2015.) te je odbio ustavne tužbe podnositelja s obzirom da su, po utvrđenju suca izvršenja o postojanju neadekvatnih i nezadovoljavajućih uvjeta u zatvoru, premješteni u druge ustanove za izvršenje kazne zatvora, dok naknadno nisu podnijeli zahtjev za pružanje sudske zaštite zbog eventualnih povreda prava vezanih uz smještajne uvjete.

domaća pravna sredstva, u skladu s općeprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i unutar razdoblja od četiri mjeseci od dana donošenja konačne odluke.“

Ustavni je sud u kasnijim predmetima proglasio nedopuštenima, zbog neiscrpjivanja mjerodavnih pravnih sredstava pred nižim tijelima, ustavne tužbe koje se odnose na zatvorske uvjete koje su podnijeli zatvorenici koji se prethodno nisu iscrpili domaća pravna sredstva, i obratili se sucu izvršenja (U-III-Bi-4989/2012, 1. lipnja 2016.; U-III-Bi-2475/2016, 5. listopada 2016.), odnosno prigovore koje su isticali Ustavnom sudu nisu prethodno iznijeli sucu izvršenja.

Primjerice, u predmetu U-III-Bi-4989/2012 Ustavni sud je našao neosnovanima prigovore iz ustavne tužbe podnositelja u pogledu smještaja i uvjeta u kojima je izdržavao kaznu zatvora u Zatvoru u Gospiću nakon pravomoćnosti rješenja suca izvršenja kojim mu je utvrđena povreda prava na adekvatan smještaj. Nakon pravomoćnosti rješenja suca izvršenja, uprava Zatvora u Gospiću je radi osiguranja adekvatnog smještaja već 2. listopada 2012. podnositelja premjestila u Zatvor u Osijeku, dakle, postupila je sukladno rješenju suca izvršenja što se može smatrati načinom izvršenja te odluke. Stoga je Ustavni sud ocijenio da podnositelju nisu povrijeđena ustavna prava zajamčena čl. 25. Ustava. S druge strane, podnositelj je u dopuni ustavne tužbe od 22. rujna 2015. naveo kako su mu i tijekom izdržavanja kazne zatvora u Zatvoru u Osijeku u kojem je boravio od 2. listopada 2012. do 18. prosinca 2014. „narušeni uvjeti izdržavanja kazne.“ Međutim, Ustavni sud je sukladno čl. 72. Ustavnog zakona našao kako dopuna ustavne tužbe nije dopuštena,³³ te naglasio kako s obzirom da, u konkretnom slučaju, podnositelj nije koristio dopušteno pravno sredstvo (zahtjev za sudska zaštitu) u vezi uvjeta zatvorskog smještaja tijekom svog boravka u Zatvoru u Osijeku, a što je preduvjet za postupanje Ustavnog suda u predmetima U-III-Bi signature, Ustavni sud utvrđuje da dopuna ustavne tužbe od 22. rujna 2015. nije dopuštena.³⁴

Naknadno, u odluci iz 2017. godine Ustavni sud je utvrdio da podnositelji ustavne tužbe nisu obvezni koristiti preventivno pravno sredstvo pred sucem izvršenja da bi im se formalno dopustilo da podnesu tužbu za naknadu štete pred građanskim sudovima. To je pojašnjeno u spomenutoj odluci, U-III/5725/2016 od 19. prosinca 2017. godine, u kojoj je Ustavni sud istaknuo sljedeće: „*Drugostupanjski sud je također naveo da je*

33 Članak 72. Ustavnog zakona o Ustavnom sudu propisuje: Ustavni sud će rješenjem odbaciti ustavnu tužbu: (...) ako je ustavna tužba (...) nedopuštena. Tužba je nedopuštena: (...) ako podnositelj tužbe u prethodnom postupku nije koristio dopušteno pravno sredstvo (...).“ Ustavni zakon o Ustavnom sudu Republike Hrvatske, NN br. 29/02.

34 „Na stručnom sastanku održanom u siječnju 2016. godine Ustavni je sud proširio definiciju signature U-III-Bi i na ustavne tužbe koje se odnose na neprovođenje odluke suca izvršenja, a kojom se utvrđuje da je podnositelj smješten u neodgovarajućim uvjetima zatvora/kaznonice (članak 74. ZolKZ). Potom je na stručnom sastanku u veljači 2016. godine Ustavni sud njome obuhvatio i ustavne tužbe koje sadrže prigovore vezane uz članke 2. i 3. Konvencije u materijalnom aspektu. Također je prošireni zaključak iz siječnja 2016. godine prema kojem ustavne tužbe koje se odnose na ostale prigovore vezane uz "uvjete u zatvoru" dobivaju signaturu U-III-Bi.“ Bagić, S., Standardi učinkovite istrage / kaznenog postupka Ustavnog suda Republike Hrvatske, Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu (Zagreb), vol. 26, br. 2/2019, str. 335.-356., str. 337.-338.

podnositelj još za vrijeme izdržavanja kazne zatvora mogao podnijeti pritužbu na [neodgovarajuće] uvjete u zatvoru u smislu članka 15. Zakona o izvršavanju kazne zatvora, kako bi se [zatvorski] uvjeti poboljšali dok je još bio u zatvoru. Time taj sud nije uvjetovao dosuđenje naknade štete prethodnim korištenjem tog pravnog sredstva, kako to smatra podnositelj, već je samo upozorio na postojanje učinkovitog pravnog sredstva kojim se zatvorenici mogu koristiti u svim onim situacijama u kojima smatraju da su uvjeti u zatvoru nezakonito uređeni.“

U navedenoj odluci je Ustavni sud protumačio postupovnu dužnost iz čl. 25. st. 1. Ustava prema kojoj, prilikom ispitivanja građanske tužbe za naknadu štete koja se odnosi na neprikladne uvjete boravka u zatvoru, građanski sudovi moraju propisno utvrditi sve okolnosti uvjeta smještaja podnositelja, s obzirom da ne postoji prethodni prigovor podnesen nadležnom sudu izvršenja sukladno ZoKZ. Ako sudovi utvrde da su takvi uvjeti bili neprikladni, to stvara osnovu za dosuđivanje naknade štete (vidi također U-III-272/2017, 20. prosinca 2018., stavak 14 et seq.). Ustavni sud se osvrnuo na navode podnositelja da je drugostupanjski sud uvjetovao dosuđenje naknade štete podnositeljevim prethodnim korištenjem pritužbe na uvjete u zatvoru u smislu čl. 15. ZoKZ kako bi se uvjeti poboljšali dok je još bio u zatvoru te naglasio kako je Županijski sud samo upozorio na postojanje učinkovitog pravnog sredstva kojim se zatvorenici mogu koristiti u svim onim situacijama u kojima smatraju da su uvjeti u zatvoru nezakonito uređeni. U nekoliko kasnijih odluka u kojima su podnositelji podnijeli ustavne tužbe nakon što su odbijene njihove tužbe za naknadu štete zbog neprikladnih uvjeta u zatvoru, Ustavni sud je slijedio svoj pristup u predmetu U-III/5725/2016 i ispitao te prigovore iz perspektive postupovne dužnosti građanskih sudova da rasvijetle okolnosti boravka bivšeg zatvorenika na temelju čl. 25. st. 1. Ustava, ponekad zasebno, a ponekad u vezi s čl. 29. st. 1. Ustava koji jamči pravo na pošteno suđenje. Prilikom te ocjene Ustavni sud je naglašavao kako je prvenstveno na nižim sudovima da rješavaju sporove pred njima i da on može intervenirati samo u slučaju proizvoljnosti u njihovim odlukama.

Međutim, u nekim predmetima u kojima su podnositelji podnijeli ustavne tužbe nakon što su odbijene njihove tužbe za naknadu štete koje se odnose na neprikladne uvjete boravka u zatvoru, Ustavni sud sam je ispitao (ne) odgovarajuću prirodu uvjeta boravka u zatvoru na temelju čl. 25. st. 1. Ustava (U-III-145/2017, 10. srpnja 2018.; U-III-4077/2017, 13. rujna 2018.). Tako je u odluci U-III/145/2017 povodom odbijanja ustavne tužbe, Ustavni sud utvrdio, nakon analize odluke domaćih sudova, da su u konkretnom slučaju sudovi utvrdili sve odlučne činjenice i okolnosti za odlučivanje o eventualnoj povredi osobnosti u postupku izvršenja kazne zatvora. Ustavni sud je našao kako su nadležni sudovi utvrdili površinu ćelija/soba u

kojima je podnositelj boravio za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne, sve okolnosti u vezi s redovitim zadovoljavanjem higijenskih i prehrambenih potreba, zdravstvene zaštite, te mogućnosti boravka izvan soba i rada u tom vremenu. Stoga je Ustavni sud zaključio da su sudovi postupili sukladno ranijim stajalištima Ustavnog suda, ali i sukladno stajalištu ESLJP-a u predmetu *Muršić protiv Hrvatske* posebno utvrdivši da su nedostaci u pogledu osobnog prostora kompenzirani na drugi način.³⁵

Kao što je vidljivo, u svim gore spomenutim predmetima, podnositelji su koristili isključivo ili preventivno ili kompenzacijsko pravno sredstvo prije podnošenja ustavne tužbe, bez obveze iskorištavanja oba pravna sredstva, što je i Ustavni sud potvrdio (v. odluku U-III-5725/2016).

3.2 Praksa Europskog suda za ljudska prava po pitanju učinkovitih pravnih sredstava u predmetima neodgovarajućih uvjeta u zatvorima

Sam Europski sud je uvijek inzistirao na potrebi da podnositelji zahtjeva pažljivo koriste dostupno preventivno pravno sredstvo pred zatvorskom upravom i/ili sućem izvršenja izravno i, u slučaju nepovoljnog ishoda, da podnesu ustavnu tužbu Ustavnom sudu. Ako podnositelji zahtjeva nisu ispunili taj zahtjev, Sud je proglasio njihove zahtjeve nedopuštenima zbog neiscrpljivanja domaćih pravnih sredstava (vidi, na primjer *Šimunovski protiv Hrvatske*, zahtjev br. 42550/08, odluka od 21. lipnja 2011.; *Šebalj protiv Hrvatske*, zahtjev br. 4429/09, presuda od 28. lipnja 2011.; *Bučkal protiv Hrvatske*, zahtjev br. 29597/10, odluka od 3. travnja 2012.; *Golubar protiv Hrvatske*, zahtjev br. 21951/15, presuda od 2. svibnja 2017.). U svim spomenutim predmetima podnositelji su, prije obraćanja Europskom sudu, propustili se obratiti Ustavnom sudu što je Europski sud, sukladno svojoj postojećoj praksi, smatrao propuštanjem iscrpljivanja domaćih pravnih sredstava utvrdivši „Kako bi poštovali načelo supsidijarnosti, podnositelji zahtjeva moraju, prije nego podnesu svoje zahtjeve Sudu, prvo dati hrvatskom Ustavnom sudu, kao najvišem sudu u Hrvatskoj, priliku da ispravi njihovu situaciju i riješi pitanja koja žele podastrijeti Sudu.“ (*Šimunovski protiv Hrvatske*).

S druge strane, u predmetu *Šebalj protiv Hrvatske*, podnositelj je u potpunosti propustio koristiti domaća pravna sredstva smatrajući kako je dovoljno da je Ustavni sud prethodnim odlukama utvrdio kako su uvjeti u zatvoru u Zagrebu (gdje je i on boravio) nezadovoljavajući no Europski sud je našao da su bez obzira na prenapučenost Zatvora u Zagrebu u domaćem pravu na raspolaganju pojedinačne mjere i da stoga treba

³⁵ Odluka U-III/145/2017 od 10. srpnja 2018., odl. 13.

iscrpiti dostupna pravna sredstva što je podnositelj propustio napraviti, „te da bi u slučaju nepovoljnog ishoda mogao koristiti daljnja dostupna pravna sredstva, uključujući i ustavnu tužbu u tom pogledu. Tako nije dao priliku domaćim vlastima da isprave situaciju kojoj prigovara pred Sudom, što je protivno načelu supsidijarnosti.“

U ostalim gore spomenutim predmetima se radilo o sličnim postupovnim preprekama za podnošenje zahtjeva Europskom sudu odnosno neiscrpljivanju domaćih pravnih sredstava, bilo od samih početaka bilo samo ustavne tužbe.

Jedan od ključnih predmeta koji se bavio pitanjem iscrpljivanja preventivnih i kompenzacijskih sredstava i analizom domaće ustavno-sudske prakse od strane Europskog suda je *Ulemek protiv Hrvatske* od 31. listopada 2019. (zahtjev br. 21613/16). Činjenični supstrat predmeta pred domaćim tijelima je bio kako slijedi. Podnositelj zahtjeva se, a kako je razvidno iz činjenica predmeta pred Europskim sudom, obratio sutkinji izvršenja koja je odbila njegove prigovore (odl. 21.-27.) nakon čega je podnio tužbu Općinskom sudu tražeći naknadu štete (odl. 28.-33.) a koji je odbio je tužbu podnositelja zahtjeva kao neosnovanu zbog toga što nije dokazao da je pretrpio bilo kakvu štetu u vezi s njegovim boravkom u zatvoru. Isto su utvrdili i Županijski sud u Zagrebu kao i Ustavni sud koji je odbio ustavnu tužbu podnositelja zahtjeva (odluka br. U-III-3553/2015) (odl. 34.-37.).

Glede pitanja iscrpljivanja domaćih pravnih sredstava u navedenom predmetu, Europski sud je naglasio kako hrvatski pravni sustav predviđa i preventivna i kompenzacijska pravna sredstva. Dok se preventivno pravno sredstvo iscrpljuje korištenjem prigovora izravno zatvorskoj upravi i/ili sucu izvršenja, kompenzacijsko pravno sredstvo odnosi se na mogućnost dobivanja naknade štete pred nadležnim građanskim sudovima. S druge strane u slučaju nepovoljnog ishoda u pogledu korištenja preventivnog i/ili kompenzacijskog pravnog sredstva, podnositelj zahtjeva može podnijeti svoje prigovore Ustavnom sudu te, u slučaju nepovoljnog ishoda po ustavnoj tužbi, Europskom sudu. Dalje je Sud naglasio kako samo po sebi kompenzacijsko pravno sredstvo usmjereno na dosuđivanje naknade štete za vrijeme kada je podnositelj zahtjeva boravio u neprikladnim zatvorskim uvjetima nije učinkovito već samo u kombinaciji s učinkovitim korištenjem prethodno navedenog preventivnog pravnog sredstva parnični postupak može zadovoljiti zahtjeve učinkovitosti (odl. 95).

Što se tiče prakse Ustavnog suda u vezi s korištenjem kompenzacijskog pravnog sredstva, Europski sud je primijetio kako Ustavni sud drži da

podnositelji ustavne tužbe nisu obvezni koristiti preventivno pravno sredstvo pred sućem izvršenja da bi im se formalno dopustilo da podnesu tužbu za naknadu štete pred građanskim sudovima, što im tada također omogućava da, ako je potrebno, podnesu svoje prigovore Ustavnom sudu. Također, napominje Europski sud, Ustavni sud na dva načina pristupa predmetima u kojima su podnositelji podnijeli ustavne tužbe nakon što su odbijene njihove tužbe za naknadu štete zbog neprikladnih uvjeta boravka u zatvoru. S jedne strane, u nekoliko takvih predmeta Ustavni sud ograničio je svoje ispitivanje na postupovnu ocjenu dužnosti građanskih sudova da rasvijetle okolnosti uvjeta boravka bivšeg zatvorenika u zatvoru. S druge strane, u nekoliko drugih predmeta sam Ustavni sud je ispitao (ne)prikladnost uvjeta boravka u zatvoru, a ne samo postupovni aspekt prigovora (odl. 98).

Zaključno u premetu *Ulemek*, a glede učinkovitosti pravnih sredstava, Europski sud je potvrdio svoju praksu u pogledu postojanja učinkovitih preventivnih i kompenzacijskih pravnih sredstava u Hrvatskoj naglasivši da u tvrdnjama podnositelja zahtjeva nema ništa što bi dovelo u pitanje opću učinkovitost pravnih sredstava u Hrvatskoj u vezi s navodima o neprikladnim uvjetima boravka u zatvoru.

Vidljivo je dakle iz gore spomenute prakse Ustavnog suda a koju je podržao Europski sud kako domaći pravni poredak poznaje preventivno i kompenzacijsko pravno sredstvo, međutim nisu morala biti iscrpljena kumulativno, već je bilo dovoljno iscrpiti jedan pravni put, odnosno od podnositelja se tražilo da ili su iskoristili preventivno pravno sredstvo te u odnosu na isto podnijeli ustavnu tužbu ili kompenzacijsko odnosno tužbu za pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete i u slučaju neuspjeha u istoj, ustavnu tužbu.

4. PROMJENA PRAKSE USTAVNOG SUDA U POGLEDU ISCRPLJENOSTI PRAVNIH SREDSTAVA KOD NEZADOVOLJAVAJUĆIH UVJETA U ZATVORU

Navedena praksa Ustavnog suda ukazuje kako Ustavni sud nije tražio iskorištavanje preventivnog pravnog sredstva, već je bilo moguće koristiti samo kompenzacijsko sredstvo prije obraćanja Ustavnom sudu te je takva praksa bila u skladu sa zahtjevima iz čl. 13. Konvencije a što je potvrdio i Europski sud u presudi *Ulemek* naglasivši kako je domaći pravni put omogućavao dva učinkovita pravna sredstva koja su mogla i nisu morala biti iskorištena kumulativno. Međutim, u veljači 2020. godine Ustavni sud donosi rješenje br. U-III-2757/2018 (objavljeno u Narodnim novinama br. 26/2020 od 10. ožujka 2020.) kojim mijenja svoju dosadašnju praksu te traži

od osoba koje tvrde da su im povrijeđena ustavna prava zajamčena čl. 23. i 25 da iskoriste i preventivna i kompenzacijska sredstva, i odbija zahtjev podnositelja na način:

„3. Podnošenje ustavne tužbe [protiv presude građanskih sudova] nije dopušteno iz razloga što nije ispunjena jedna od pretpostavki za podnošenje ustavne tužbe, a to je iscrpljenost dopuštenog pravnog puta. Naime, prije podnošenja tužbe za naknadu štete, tijekom svog boravka u zatvoru, podnositelj nije pokrenuo postupak za zaštitu svojih prava predviđen Zakonom o izvršavanju kazne zatvora ..., zbog čega pravni put za podnošenje ustavne tužbe zbog navodne povrede prava zajamčenih člancima 23. i 25. Ustava odnosno člankom 3. Konvencije nije iscrpljen. Ovakav način postupanja Ustavnog suda predstavlja promjenu ustavnosudske prakse za što se razlozi navode u nastavku obrazloženja...

Načelna stajališta:

7. Ustavni sud polazi od toga da je naknada štete tek dio cjeline učinkovitih pravnih sredstava koja zatvorenik ima na raspolaganju kada su u pitanju uvjeti u zatvorima. Prvi dio cjeline [pravnih sredstava] čine tzv. preventivna sredstva predviđena ZolKZ-om koja su prikladna za poboljšavanje uvjeta u kojima zatvorenik boravi, odnosno za zaustavljanje povrede koju su neprimjereni uvjeti u zatvoru proizveli. [S druge strane,] tužba za naknadu štete zbog neprimjerenih uvjeta u zatvoru drugi dio cjeline [pravnih sredstava] (tzv. kompenzatorno pravno sredstvo). 8. U pogledu učinkovitosti pravnog sredstva [u kontekstu uvjeta u zatvoru], Ustavni sud prihvaća načelna stajališta Europskog suda za ljudska prava u pogledu članka 13. Konvencije [vidi i relevantna načela razvijena u predmetu Ulemek, [prethodno citiran,] stavci 71. i 83-86.] ... 11. Ustavni sud utvrđuje da, u skladu s odredbama ZolKZ-a, zatvorenici imaju na raspolaganju djelotvorno pravno sredstvo, koje je prikladno za zaustavljanje povrede ustavnih prava zajamčenih člancima 23. stavkom 1. i 25. stavkom 1. Ustava, odnosno člankom 3. Konvencije, ... Naime, zatvorenici imaju na raspolaganju pritužbu [zatvorskoj upravi], predviđenu člankom 15. ZolKZ-a, i zahtjev za sudsku zaštitu sucu izvršenja, predviđenu člankom 17. ZolKZ-a. Pritom Ustavni sud ističe posebnu važnost ovlastima suca izvršenja predviđenih ZolKZ-om, a koje predstavljaju oživotvorenje obveze države da osigura adekvatne uvjete u zatvorima. Naime, imajući u vidu takvu obvezu, dovoljno je da zatvorenik navede razumne argumente da je njegov smještaj ili tretman u zatvoru protivan člancima 23. stavku 1. ili 25. stavku 1. Ustava, ili članku 3. Konvencije, a na državnim tijelima je da takve njegove navode provjere i utvrde objektivno stanje. Takve ovlasti ima upravo sudac izvršenja. Nasuprot tome, parnični sud koji odlučuje o naknadi štete nema inkvizitorne ovlasti te se [prilikom ispitivanja predmeta] rukovodi prijedlozima stranaka kao i pravilom o teretu dokazivanja, gdje

je isključivo na tužitelju da dokaže svoje navode. S obzirom na posebnu prirodu obveze države prema zatvorenicima, parnični postupak nije adekvatno sredstvo zaštite zatvorenika od nehumanih uvjeta [zatvora] ili postupaka [od strane zatvorske uprave]. K tome, parnica nije prikladno sredstvo za zaustavljanje povrede. Osim toga, sudac izvršenja dužan je postupati na način kojim se, prema temeljnim načelima, jamči djelotvorna zaštita zatvorenikovih prava i interesa (članak 44. stavak 2. ZolKZ-a), što se osigurava, između ostaloga, i kratkim zakonskim rokovima za postupanje [od strane suca izvršenja]. ... 12. U pogledu parničnih postupaka zbog naknade štete zbog uvjeta u zatvoru, Ustavni sud napominje da podnositelji, koji nisu koristili preventivno pravo sredstvo predviđeno ZolKZ-om, ne mogu Ustavnom sudu u ustavnoj tužbi, podnesenoj u povodu parnične presude za naknadu štete zbog uvjeta u zatvoru, podnositi prigovore na temelju članka 23. stavka 1. i 25. stavka 1. Ustava. Dok sud u parničnom postupku za naknadu štete zbog povrede prava osobnosti zbog neadekvatnih uvjeta u zatvoru utvrđuje postojanje zakonom propisanih pretpostavki za naknadu štete, predmet ustavnosudske ocjene u pogledu uvjeta u zatvoru je, ..., drugačiji i izlazi izvan okvira sudačke ocjene u parničnom postupku za naknadu štete. 13. Ustavni sud, kada ocjenjuje podnositeljeve prigovore na temelju članka 23. stavka 1. i 25. stavka 1. Ustava, odnosno članka 3. Konvencije, u fokusu ustavnosudskog razmatranja nema provedeni postupak za naknadu štete, nego uvjete u kojima je podnositelj izdržavao ili izdržava kaznu te način na koji država odgovara na takav prigovor. Ukoliko podnositelj državi nije dao priliku odgovoriti na takav prigovor, odnosno da ga zaštiti od nehumanih uvjeta u zatvoru koji predstavljaju povredu ustavnih prava zajamčenih člancima 23. stavkom 1. i 25. stavkom 1. Ustava, odnosno člankom 3. Konvencije, takav prigovor ne može uspješno isticati u ustavnoj tužbi podnesenoj u povodu presude parničnog suda kojom je odlučeno o njegovom zahtjevu za naknadu štete [povezane s neprimjerenim uvjetima u zatvoru].

S navedenim zaključcima je nastavio do rujna 2021. (v. npr. rješenje Ustavnog suda U-III-1208/2019 od 25. lipnja 2020., odluku i rješenje U-III-1267/2017 od 15. srpnja 2021., odluka i rješenje U-III-3824/2018 od 21. listopada 2020.) odnosno do upozorenja Europskog suda o zabrani retroaktivne primjene uvjeta dopuštenosti u odluci Janković i drugi protiv Hrvatske.

4.1 Odluka Europskog suda u predmetu Janković i drugi protiv Hrvatske

Nastavno na navedenu promjenu prakse Ustavnog suda, u odluci o dopuštenosti *Janković i drugi protiv Hrvatske*³⁶, Europski sud je kritizirao moguću retroaktivnu primjenu kriterija dopuštenosti za ustavnu tužbu podnesenu zbog uvjeta u zatvoru naglasivši kako bi ista mogla otvoriti pitanje njezine djelotvornosti kao pravnog sredstva. U konkretnom predmetu Europski sud je odbio zahtjeve podnositelja kao preuranjene s obzirom da je o istima još uvijek odlučivao Ustavni sud, no osvrnuo se na promjenu prakse Ustavnog suda iz 2020. godine.

Europski sud je istaknuo da je u svojoj dosadašnjoj praksi opetovano utvrdio da postojeće preventivno i kompenzacijsko pravno sredstvo u Hrvatskoj (inter alia *Štitić protiv Hrvatske*, *Dolenec protiv Hrvatske*, *Novak protiv Hrvatske*)³⁷ u odnosu na navode o neodgovarajućim uvjetima boravka u zatvoru, predstavljaju komplementarno i djelotvorno pravno sredstvo. No uspoređujući predmet *Ulemek protiv Hrvatske* s recentnom praksom Ustavnog suda uspostavljenom rješenjem U-III-2757/2018, Europski sud je primijetio da u predmetu *Ulemek*, za potrebe ispunjavanja pretpostavke iscrpljenosti pravnih lijekova prije podnošenja ustavne tužbe, od podnositelja se nije zahtijevalo da prvo iskoristi preventivno pravno sredstvo, već je bilo dostatno samo podnošenje tužbe za naknadu štete u odnosu na navode o neodgovarajućim uvjetima u zatvoru. Posljedično, pred Europskim sudom se u predmetnoj situaciji postavilo pitanje je li ustavna tužba još uvijek djelotvorno pravno sredstvo koje su podnositelji zahtjeva bili dužni iscrpiti. U tom smislu Europski sud je istaknuo da rješenje Ustavnog suda br. U-III2757/2018 predstavlja razvoj prakse koji je sadržajno i dalje u skladu s praksom Europskog suda utvrđenom u predmetu *Ulemek*. Naime, djelotvornost pravnog sredstva pred Ustavnim sudom ne može se dovesti u pitanje u pogledu načina na koji je Ustavni sud protumačio obvezu iscrpljivanja preventivnog i kompenzacijskog pravnog sredstva koja su dostupna pred nižim tijelima i sudovima. Ipak, Europski sud je upozorio da je u predmetima poput ovog, u pravilu potrebno šest mjeseci da razvoj sudske prakse dosegne dovoljan stupanj pravne sigurnosti prije nego što se može smatrati da je javnost djelotvorno obaviještena o nacionalnoj odluci kojom je utvrđeno to pravno sredstvo i prije nego što dotične osobe imaju mogućnost i obvezu iskoristiti ga (*Kirinčić i drugi protiv Hrvatske*).³⁸

³⁶ Zahtjev br. 23244/1, odluka od 21. rujna 2021.

³⁷ *Štitić protiv Hrvatske*, zahtjev br. 16883/15, presuda od 6. rujna 2018.; *Dolenec protiv Hrvatske*, zahtjev br. 25282/06, presuda od 26. studenoga 2009.; *Novak protiv Hrvatske*, zahtjev br. 8883/04, presuda od 14. lipnja 2007.

³⁸ Zahtjev br. 31386/17, presuda od 30. srpnja 2020., st. 115.

Konkretno, rješenje U-III-2757/2018 objavljeno je 10. ožujka 2020., što znači da će promijenjena praksa obveze redosljeda korištenja pravnih sredstava utvrđena tim rješenjem biti primjenjiva za korisnike relevantnih pravnih sredstava nakon 10. rujna 2020. Izostanak opisanog prijelaznog razdoblja, odnosno retroaktivna primjena kriterija dopuštenosti ustavne tužbe, mogla bi otvoriti pitanje predvidljivosti, a time i djelotvornosti ustavne tužbe koja se odnosi na uvjete boravka u zatvoru (*Broca i Texier-Micault protiv Francuske*³⁹) za sve podnositelje zahtjeva koji su iskoristili kompenzacijsko pravno sredstvo, ali koji nisu upotrijebili preventivno pravno sredstvo prije 10. rujna 2020. te više nisu u mogućnosti to učiniti u odnosu na konkretne uvjete boravka u zatvoru. Podnositelji u takvoj situaciji mogli su se osloniti na raniju sudsku praksu i očekivati da će Ustavni sud ispitati njihove prigovore o neodgovarajućim uvjetima boravka u zatvoru, neovisno o tome što prvo nisu iskoristili preventivno pravno sredstvo, ako su kasnije iskoristili kompenzacijsko pravno sredstvo. Stoga, ako će Ustavni sud bez prijelaznog razdoblja na temelju retroaktivne primjene sudske prakse iz rješenja br. U-III-2757/2018 odbacivati ustavne tužbe, Europski sud je spreman preispitati svoj pristup u pogledu djelotvornosti ustavne tužbe kao pravnog sredstva.

Navedeno nije učinio u konkretnom predmetu no upozorio je Ustavni sud na zabranu retroaktivne i nepredvidive primjene uvjeta dopuštenosti, prvenstveno govoreći o predmetima u kojima se podnositelji koriste domaća pravna sredstva u razdoblju od ožujka do listopada 2020., no imajući svakako na umu i zabranu retroaktivne i nepredvidive primjene navedenog uvjeta na predmete u kojima su podnositelji boravili u zatvorima i obraćali se nadležnim tijelima prije ožujka 2020.

4.1.1 Odluka i rješenje Ustavnog suda U-111-3047/2019

Nakon odluke Suda u predmetu *Janković i drugi* Ustavni sud opet je prilagodio pristup u pogledu tog pitanja u odluci br. U-III-3047/2019 od 29. ožujka 2022. U predmetu u kojem podnositelj ustavne tužbe nije upotrijebio preventivna pravna sredstva, već samo kompenzacijsko, s obzirom na činjenicu da je preventivnim sredstvima mogao pribjeći samo tijekom boravka u zatvoru, kada mu nije bilo predvidljivo da će upotreba tog pravnog sredstva postati uvjet za dopuštenost njegove ustavne tužbe u naknadnom parničnom postupku, Ustavni sud odlučio je da se podnositelju ustavne tužbe u tom predmetu ne može predbaciti činjenica da nije upotrijebio preventivna pravna sredstva. Pa je tako Ustavni sud zaključio kako je „*podnositelj prije podnošenja ustavne tužbe iskoristio samo kompenzatorno pravno sredstvo za neprimjerene uvjete u zatvoru... ali da prije korištenja tog sredstva nije koristio preventivna pravna sredstva*“

³⁹ Zahtjev br. 27928/02, presuda od 21. listopada 2003., st. 20.

na temelju ZIKZ-a. Imajući u vidu da je ta sredstva mogao koristiti jedino 2012. - 2013. godine, ali da tada nije mogao predvidjeti da će korištenje preventivnih sredstava postati uvjet dopuštenosti ustavne tužbe, Ustavni sud, primjenom stajališta iz § 63. odluke ESLJP-a Janković i dr., zaključuje da u konkretnom slučaju nekorisćenje preventivnih sredstava na temelju ZIKZ-a ne može ići na teret podnositelju. Slijedom navedenog, Ustavni sud utvrđuje da je podnositeljeva ustavna tužba dopuštena.“ (odl. 19 i 20).

4.2 Predmet Hanževački pred Ustavnim sudom i pred Europskim sudom

Međutim, prije odluke iz ožujka 2022. (a nakon odluke iz veljače 2020.), Ustavni sud je, u ožujku 2021., retroaktivno primijenio uvjete dopuštenosti a što je vodilo utvrđenju povrede čl. 6. od strane Europskog suda u predmetu *Hanževački*.

Činjenice predmeta Hanževački odnose se na njegov zahtjev za naknadu štete uslijed neodgovarajućih uvjeta u zatvoru kao i na postupanja domaćih tijela po njegovom zahtjevu. U siječnju 2012. a tijekom izdržavanja kazne u Zatvoru u Bjelovaru podnositelj je podnio zahtjev za sudsku zaštitu sucu izvršenja Županijskog suda u Bjelovaru prigovarajući zbog neodgovarajućih uvjeta u zatvorskim ustanovama u Varaždinu, Zagrebu, Lepoglavi i Bjelovaru, kao i zahtjev Općinskom državnom odvjetniku, a koji je odbijen. Njegova pritužba sucu izvršenja je također odbijena kao neosnovana dok je u travnju iste godine žalbeno vijeće Županijskog suda u Bjelovaru odbilo podnositeljevu žalbu protiv tog rješenja. Slijedom navedenih događaja, u prosincu 2012. podnositelj zahtjeva podnio je tužbu protiv države Općinskom građanskom sudu u Zagrebu tražeći naknadu štete u iznosu od 70.550,00 hrvatskih kuna. U listopadu 2018. prvostupanjski sud odbio je podnositeljev tužbeni zahtjev utvrdivši da podnositelj nije dokazao postojanje povrede svojih prava osobnosti takve težine, intenziteta i trajanja da bi bilo opravdano dosuditi pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete te mu je naloženo nadoknaditi troškove zastupanja države u iznosu od 12.500,00 kuna. U srpnju 2020. Županijski sud u Osijeku odbio je podnositeljevu žalbu kao neosnovanu, te je u listopadu 2020. podnositelj zahtjeva podnio je ustavnu tužbu protiv drugostupanjske presude.⁴⁰

⁴⁰ Pozivajući se na čl. 23. st. 1., čl.29. st. 1. i čl. 35. Ustava, kao i čl. 3., 6. i 13. Konvencije, podnositelj zahtjeva prigovorio je zbog povrede svojih građanskih prava i tvrdio je da su uvjeti njegova boravka u raznim zatvorskim ustanovama bili nečovječni i ponižavajući, protivno i Konvenciji i domaćem zakonu. Prigovorio je i da su domaći sudovi pogrešno i proizvoljno odbili njegov zahtjev za naknadu štete u tom pogledu, a da nisu pružili dostatno obrazloženje, te su mu naložili da plati troškove postupka.“ presuda, odl. 16

Međutim, i Ustavni sud odbio je ustavnu tužbu podnositelja zahtjeva kao neosnovanu u pogledu troškova postupka utvrdivši da podnositelj nije dokazao da su ti troškovi za njega predstavljali značajan financijski teret. Istovremeno, njegov prigovor o uvjetima u kojima je boravio proglašen je nedopuštenim jer podnositelj zahtjeva nikada nije upotrijebio postojeća preventivna pravna sredstva tijekom boravka u uvjetima kojima prigovara. Naime, podnositelj zahtjeva ustavnu tužbu podnio je u listopadu 2020. i ta je ustavna tužba proglašena nedopuštenom te odbačena u ožujku 2021. (odluka i rješenje U-III-4835/2020 od 18. ožujka 2021.) primjenom tada vodećeg rješenja Ustavnog suda br. U-III-2757/2018. Ustavni sud je utvrdio kako je u ustavnosudskom postupku utvrđeno je da podnositelj prije podnošenja tužbe za naknadu štete, tijekom njegovog boravka u zatvorima u Varaždinu i Zagrebu te u Kaznionici Lepoglava, nije pokrenuo postupak za zaštitu svojih prava predviđen ZolKZ-om odnosno da nije podnio zahtjev za sudsku zaštitu iz članka 17. ZolKZ-a. Naglasio je dalje Ustavni sud kako je, budući da je u tim zatvorskim ustanovama boravio duže od trideset (30) dana, podnositelj imao dovoljno vremena poslužiti se navedenim pravnim sredstvima predviđenim ZolKZ-om. Konkretno, podnositelj je za vrijeme boravka u Zatvoru u Bjelovaru, podnio zahtjev za sudsku zaštitu iz članka 17. ZolKZ-a, koji je odbijen rješenjem suca izvršenja Županijskog suda u Bjelovaru a protiv kojeg je podnio žalbu tročlanom vijeću Županijskog suda u Bjelovaru koja je također odbijena rješenjem no protiv rješenja tročlanog vijeća Županijskog suda u Bjelovaru podnositelj nije podnio ustavnu tužbu. Iz navedenih razloga, Ustavni sud je utvrdio da u konkretnom slučaju podnositelj nije iscrpio dopušteni pravni put ni u odnosu na tu zatvorsku ustanovu, odnosno da nije koristio učinkovita pravna sredstva za zaštitu ustavnih prava zajamčenih čl. 23. st. 1. i čl. 25. st. 1. Ustava te da, stoga, ne može te prigovore s uspjehom isticati u ustavnoj tužbi.

Navedeno je predstavljalo ograničenje njegova prava na pristup Ustavnom sudu, te, s obzirom na činjenicu kako neće svako ograničenje pristupa Sudu biti nedopušteno, na Europskom sudu je bilo da odluči je li ograničenje bilo jasno, dostupno, predvidivo i slijedilo legitiman cilj, te je li bilo razmjerno. Uzimajući u obzir obrazloženje Europskog suda u odluci *Janković* zanimljivo je prvo promotriti glavni argument vlade koji je bio da, budući da je prošlo više od šest mjeseci od objave rješenja Ustavnog suda br. U-III-2757/2018 u ožujku 2020. do podnositeljeva podnošenja ustavne tužbe u listopadu 2020., podnositelj zahtjeva više ne može tvrditi da mu je novi kriterij dopuštenosti bio nepredvidljiv. Umjesto toga, trebao je biti svjestan da će se gore navedena sudska praksa primijeniti u njegovu predmetu.

S tim u vezi je Europski sud napomenuo, kao i Ustavni sud u svojoj naknadnoj sudskoj praksi (odluka i rješenje U-III-3046/2019 od 29. ožujka 2022.), da je relevantni trenutak za ocjenu predvidljivosti ograničenja pristupa sudu bilo vrijeme kada je podnositelj imao mogućnost primijetiti svako takvo ograničenje. U podnositeljevu predmetu riječ je o razdoblju od 2008. do 2011., dok je još bio u zatvoru i mogao je iscrpiti preventivna pravna sredstva da je znao da će to postati uvjet za dopuštenost njegove ustavne tužbe u naknadnom parničnom postupku. No, s obzirom na stanje stvari u relevantno vrijeme, podnositelj zahtjeva smatrao je da može birati između preventivnih i kompenzacijskih pravnih sredstava te je odabrao kompenzacijsko vjerujući da će njegov tužbeni zahtjev moći ispitati građanski sudovi i u konačnici Ustavni sud dok zbog neočekivane promjene prakse Ustavnog suda s retroaktivnim učinkom više nije bio u mogućnosti ispuniti novo propisani uvjet iscrpljivanja preventivnog pravnog sredstva. Navedeno je omogućilo Sudu da zaključi da je nepredvidljivo retroaktivno propisivanje postupovnog uvjeta, koji podnositelj zahtjeva više nije mogao ispuniti, njegov pristup sudu ograničilo u takvoj mjeri da je sama bit tog prava bila narušena te je došlo do povrede čl. 6. st. 1. Konvencije.

Iz navedenog jasno proizlazi kako, iako je Europski sud prihvatio rješenje Ustavnog suda kojim se podnositeljima zahtjeva nameće teret iscrpljivanja preventivnog pravnog sredstva prije kompenzacijskog a svakako prije podnošenja ustavne tužbe, kriteriji utvrđeni u navedenom rješenju ne mogu se koristiti proizvoljno, kao niti retroaktivno namećući prekomjeren teret podnositelju i suštinski narušavajući njegovo pravo na pristup sudu.

Konačno, zanimljivo je spomenuti i presudu Suda u predmetu *Ladan protiv Hrvatske*⁴¹ iz svibnja 2023. koja pokazuje još jedan problem s kojim se susreću podnositelji koji tvrde da su im uvjeti u zatvoru nezadovoljavajući a to je prekomjerna duljina trajanja (prvenstveno parničnog postupka) za naknadu neimovinske štete. U konkretnom predmetu podnositelj je iskoristio i preventivna i kompenzacijska pravna sredstva no prekomjerna duljina trajanja parničnog postupka radi naknade štete zbog neodgovarajućih uvjeta smještaja u zatvoru dovela je do povrede čl. 6. Konvencije dok je glede povrede čl. 13. Konvencije, Sud naglasio kako je podnositelj zahtjeva iskoristio dostupno preventivno pravno sredstvo i sucu izvršenja prigovorio zbog neodgovarajućih uvjeta u kojima je bio lišen slobode u Zatvoru u Zagrebu.

Međutim, sudac izvršenja nikada nije odlučio o njegovu prigovoru, zbog čega je to pravno sredstvo bilo nedjelotvorno dok je zbog prekomjerne

⁴¹ Zahtjev br. 56787/16, presuda od 11. svibnja 2023.

duljine trajanja parničnog postupka (više od deset i pol godina) u ovom predmetu tužba za naknadu štete, inače djelotvorno pravno sredstvo, bila također nedjelotvorna.

5. ZAKLJUČAK

Već u presudi iz 2015., *Neshkov i drugi protiv Bugarske*, Europski sud je utvrdio standarde djelotvornog pravnog lijeka u predmetima u kojima se pred nacionalnim tijelima utvrđuje postojanje zadovoljavajućih uvjeta u zatvorima. Oni obuhvaćaju postojanje prvenstveno preventivnog pravnog sredstva odnosno onog koje može brzo zaustaviti postojeću povredu i koje je doista neophodno s obzirom na poseban značaj koji se pridaje pravu iz čl. 3. Konvencije. S druge strane, osoba lišena slobode koja se poziva/la na nezadovoljavajuće uvjete u zatvorima trebala bi imati izvršivo pravo na odštetu za bilo koju povredu koja se već dogodila. Konkretno, u ovom području preventivna i kompenzacijska pravna sredstva moraju se nadopunjavati da bi se smatrala učinkovitima.

U Republici Hrvatskoj do 2020. godine i rješenja Ustavnog suda U-III-2757/2018 osobe koje tvrde da se nalaze, odnosno koje su se nalazile u uvjetima u zatvoru za koje smatraju da predstavljaju povredu čl. 3. Konvencije odnosno čl. 23. i 25. Ustava, morale su iskoristiti ili preventivna ili kompenzacijska sredstva, no ista, iako su komplementarna, nisu morala biti iskorištena kumulativno.

ZoIKZ omogućuje osobama lišenim slobode pritužbu sucu izvršenja, žalbu sudskom vijeću te u konačnici ustavnu tužbu ukoliko podnositelj nije ostvario zaštitu svojih prava pred navedenim tijelima. Iscrpljivanjem tog pravnog puta smatralo se da je podnositelj iskoristio preventivna pravna sredstva a koja su bila dostatna za podnošenje ustavne tužbe kao pretpostavke za podnošenje zahtjeva Europskom sudu za ljudska prava.

ZOO priznaje pravo na pravičnu novčanu naknadu neimovinske štete uvijek kada je oštećeniku povrijeđeno pravo osobnosti, odnosno u konkretnom slučaju ako je zatvoreniku pravo osobnosti povrijeđeno neprikladnim uvjetima u zatvoru. Korištenje preventivnog pravnog sredstva nije pretpostavka dosuđivanja pravične novčane naknade neimovinske štete, te je, zaključno sa veljačom 2020., Ustavni sud prihvaćao zahtjeve podnositelja koji su iskoristili samo kompenzacijski pravni put iz ZOO-a čime je ustavnosudskom prethodio samo parnični postupak radi pravične novčane naknade neimovinske štete.

Međutim, Ustavni sud je ovakvu praksu je odlučio promijeniti i odstupiti

od nje. U veljači 2020. Ustavni sud donosi rješenje i pred podnositelje stavlja zahtjev da, prije obraćanja Ustavnom sudu, iskoriste i dostupna preventivna kao i kompenzacijska sredstva. Time ova promjena prakse Ustavnog suda uvodi dodatnu pretpostavku za dosuđivanje pravične novčane naknade zatvorenicima zbog neprikladnih uvjeta boravka u zatvoru koja zahtjeva prethodno korištenje preventivnog pravnog sredstva. Odnosno ako nije korišteno preventivno pravno sredstvo nisu ispunjene pretpostavke za dosudu pravične novčane naknade. Takva promjena prakse nailazi na potvrdu u našem obveznom pravu kada se ukazuje na dužnost oštećenika na poduzimanje mjera umanjivanja štete što proizlazi iz šireg tumačenja odredbe o općoj zabrani prouzročenja štete (čl. 8. ZOO-a) prema kojoj su zabranjene i radnje (propuštanja) koje dovode do pogoršanja položaja oštećenika, te iz odredba čl. 1092 ZOO-a o doprinosu oštećenika vlastitoj šteti i odredbe čl. 950 ZOO-a o sprječavanju nastanka osiguranog slučaja i ograničavanju njegovih štetnih posljedica.

Standardi Europskog suda glede djelotvornog pravnog sredstva, utvrđeni u predmetu *Neshkov i drugi protiv Bugarske* iz 2015. godine, ne nameću nacionalnim tijelima obvezu načina postupanja u predmetima u kojima podnositelji tvrde da su uvjeti boravka u zatvoru bili nezadovoljavajući, već je isključivo tražio komplementarnost preventivnih i kompenzacijskih sredstava. Stoga je Europski sud prihvatio promjenu prakse Ustavnog suda kojom se traži iscrpljivanje preventivnog pravnog sredstva prije podnošenja tužbe za naknadu neimovinske štete.

No, promjenom postojeće prakse otvorilo se jedno drugo pitanje koje je ispravno označio Europski sud odlukom u predmetu *Janković i drugi* a povezano je s nepredvidivom i retroaktivnom primjenom kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe i sukladnosti takve primjene s konvencijskim zahtjevima iz čl. 6. koji jamči pravo na pristup sudu kao i čl. 13. koji jamči pravo na djelotvoran pravni lijek. U spomenutoj odluci *Janković i drugi* upravo je na ovo upozoreno. Navedena praksa je dovela i do presude u predmetu *Hanževački* i do povrede čl. 6. podnositelju koji, zbog nepredvidljive i retroaktivne primjene uvjeta dopuštenosti, nije imao djelotvoran pristup Ustavnom sudu s obzirom na odbacivanje podnositeljevog zahtjeva uslijed neiscrpljivanja oba pravna puta.

Nakon odluke u predmetu *Janković i drugi*, naš Ustavni sud je prihvatio zaključke Europskog suda te donio odluke kojima je prihvatio tužbene zahtjeve podnositelja koji nisu znali niti su mogli pretpostaviti promjenu prakse Ustavnog suda koja će od njih zahtijevati iskorištavanje i preventivnog i kompenzacijskog pravnog sredstva. Odluke Ustavnog suda donesene između ožujka 2020. i rujna 2021. vezane uz primjenu

novih kriterija dopuštenosti za podnošenje ustavne tužbe, za očekivati je, pojaviti će se pred Europskim sudom, koji će ponoviti zaključke iz presude u predmetu *Hanževački*.

S druge strane, pojavio se pred Europskim sudom i problem podnositelja koji su iskoristili i preventivno i kompenzacijsko pravno sredstvo no povrijeđeno im je pravo iz čl. 6. Konvencije zbog prekomjerne duljine parničnog postupka kao i pravo na djelotvoran pravni lijek iz čl. 13. s obzirom da je podnositelj iskoristio dostupno preventivno pravno sredstvo kao i zbog prekomjerne duljine trajanja parničnog postupka. Rješavanje ovog problema zbog više razloga ne možemo očekivati u skorije vrijeme dok suci izvršenja, s obzirom da je obraćanje istima preduvjet iscrpljenosti domaćeg pravnog sredstva, moraju posebno obratiti pažnju da ne ostavljaju neodlučenim prigovore o nezadovoljavajućim uvjetima u zatvorima.

Recent developments in the case-law of the European Court of Human Rights on the lack of effective access to the Constitutional Court due to the unpredictable and retroactive application of the admissibility criteria for filing a constitutional complaint

Summary: *On 5 September 2023 the European Court of Human Rights delivered a judgement in the case Hanževački v Croatia, where it found a violation of Article 6 of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms i.e. the right of access to the court of the applicant due to the lack of effective access to the Constitutional Court. The violation was found because of the retroactive application of the admissibility criteria for filing a constitutional complaint. The question of the effectiveness of legal remedies in cases where the applicants claim unsatisfactory detention conditions is the subject of analysis by the Constitutional Court of the Republic of Croatia as well as by the European Court of Human Rights with regard to the existence of preventive and compensatory remedies, and it is interesting to observe this issue through the prism of cases that led to the aforementioned judgment in the Hanževački case.*

Main task of the paper is to make a comparative analysis of the approach to the issue of the effectiveness of remedies in cases related to unsatisfactory conditions in prisons, as observed by the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of the Republic of Croatia, with an emphasis on the development of the case-law of both courts. In all the cases to be analysed, the aforementioned courts also dealt

with the issue of (un)satisfactory detention conditions as a prerequisite for establishing an infringement of Article 3 of the Convention, and this issue will also be briefly discussed.

The paper aims to point out that the decisions of the European Court of Human Rights reflect the universal principle of the law of obligation which requires the injured person, which in the Convention sense represents a person whose protected right has been violated under the Convention, to take the necessary (appropriate or available) measures to reduce (upcoming, but also existing) damage that has occurred (or may occur). In this sense, the duty to take measures to reduce damage constitutes a material presumption of a decision on violation of Convention right. In our law of obligations, the duty of the injured party to take measures to reduce the damage arises from a broader interpretation of the provision on the general prohibition of causing harm (Article 8 of the Civil Obligations Act (COA)) according to which actions (i.e. omissions) that lead to deterioration of the position of the injured party are also prohibited. In the context of an insurance contract, it is possible to draw a parallel with the obligation to prevent an insured event and save things in property insurance (Article 950 of the COA), but also with the general requirement of considerate treatment of parties from insurance contracts (principle of good faith in insurance).

Keywords: preventive legal remedies, compensatory legal remedies, principle of reduction of damages, length of proceedings, effectiveness of legal remedies, Constitutional Court of the Republic of Croatia, European Court of Human Rights

Navedeni izvori i korištena literatura

Bagić, S., *Standardi učinkovite istrage / kaznenog postupka Ustavnog suda Republike Hrvatske*, Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu (Zagreb), vol. 26, br. 2/2019, str. 335.-356.

Bukovac Puvača, M., Škorić, M., *Odgovornost države za štetu prouzročenu neodgovarajućim uvjetima u zatvorskim ustanovama*, Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse, br. 20, Mostar 2023., str. 94. – 115.

Crnić, I., Matić, J., *Odštetno pravo*, II. izdanje, Zgombić & partneri, Zagreb, 2008.

Ćurković, M., *Ugovor o osiguranju – Komentar odredaba Zakona o obveznim odnosima*, Inženjerski biro, Zagreb, 2017

Dzehtsiarou, K. , *European Consensus and the Evolutive Interpretation of the European Convention on Human Rights*, German Law Journal, vol. 12, br. 10 (2011.), str. 1730.–1745.

(Europska) Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, pročišćeni tekst, NN MU 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, 13/17

Europski odbor za sprječavanje mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja (CPT), <https://coe.int/en/web/cpt>, posjećeno 7. studenog 2023.

Europski sud za ljudska prava , *Bučkal protiv Hrvatske*, zahtjev br. 29597/10, odluka od 3. travnja 2012.

Europski sud za ljudska prava , *Broca i Texier-Micault protiv Francuske*, zahtjev br. 27928/02, presuda od 21. listopada 2003

Europski sud za ljudska prava , *Cenbaur protiv Hrvatske*, zahtjev br. 73786/01, presuda od 9. ožujka 2006.

Europski sud za ljudska prava , *Dolenec protiv Hrvatske*, zahtjev br. 25282/06, presuda od 26. studenoga 2009.

Europski sud za ljudska prava , *Dougoz protiv Grčke*, zahtjev br. 40907/98, presuda od 6. ožujka 2001.

Europski sud za ljudska prava , *Golubar protiv Hrvatske*, zahtjev br. 21951/15, presuda od 2. svibnja 2017.

Europski sud za ljudska prava , *Hanževački protiv Hrvatske*, zahtjev br. 49439/21, presuda od 5. rujna 2023.

Europski sud za ljudska prava , *Janković i drugi protiv Hrvatske*, zahtjev br. 23244/1, odluka od 21. rujna 2021.

Europski sud za ljudska prava , *Kirinčić protiv Hrvatske*, zahtjev br. 31386/17, presuda od 30. srpnja 2020.

Europski sud za ljudska prava , *Ladan protiv Hrvatske*, zahtjev br. 56787/16, presuda od 11. svibnja 2023.

Europski sud za ljudska prava , *Neshkov i drugi proti Bugarske*, zahtjev br. 36925/10 i pet drugih predmeta, presuda od 27. siječnja 2015.

Europski sud za ljudska prava , *Novak protiv Hrvatske*, zahtjev br. 8883/04, presuda od 14. lipnja 2007.

Europski sud za ljudska prava , *Muršić protiv Hrvatske (VV)* zahtjev br. 7334/13, presuda od 20. listopada 2016.

Europski sud za ljudska prava , *Šebalj protiv Hrvatske*, zahtjev br. 4429/09, presuda od 28. lipnja 2011

Europski sud za ljudska prava , *Šimunovski protiv Hrvatske*, zahtjev br. 42550/08, odluka od 21. lipnja 2011.

Europski sud za ljudska prava , *Štitić protiv Hrvatske*, zahtjev br. 16883/15, presuda od 6. rujna 2018.

Europski sud za ljudska prava, *Ulemek protiv Hrvatske*, zahtjev br. 21613/16, presuda od 31. listopada 2019.

Harris, D. O'Boyle, M., Bates, E.P., Buckley, C.M., *Law of the European Convention on Human Rights*, 5. izd., 2023., str. 265.-274.

Klarić, P., Vedriš, M., *Građansko pravo*, Narodne novine, Zagreb, 2006.

Letsas, G., *The ECHR as a living instrument: Its meaning and legitimacy*, u: Føllesdal Andreas, Peters, Birgit, Ulfstein, Geir, (urednici), *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context* (Studies on Human Rights Conventions, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.

Mihelčić, G., Marochini Zrinski, M., *Utjecaj konvencijskih načela tumačenja na pojedine građanskopravne institute (odabrana pitanja)*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, vol. 78 br. 1 (2018.), str. 127-148.

Murdoch, J., *The treatment of prisoners European standards*, Council of Europe publishing, Strasbourg, 2006.

Papachristopoulos, C., *Shaping the Future of Europe in Prisons: Challenges and Opportunities*, European Papers, Vol. 6, 2021., br. 1, str. 311.-334., https://www.europeanpapers.eu/en/system/files/pdf_version/EP_eJ_2021_1_27_Articles_SS3_5_Christos_Papachristopoulos_00468.pdf, posjećeno 5. studenog 2023.

Pavić, D., *Ugovorno pravo osiguranja – Komentar zakonskih odredaba*, Tectus, Zagreb, 2009

Pilot presude Europskog suda za ljudska prava, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Pilot_judgments_ENG, posjećeno 1. studenog 2023.

Rainey, B., Wicks, E., Ovey, C., *The European Convention on Human Rights*, 7. izd., OUP, Oxford, 2017.

Slakoper, Z., Mihelčić, G., Belanić, L., Tot, I., *Obvezno pravo, opći dio s uvodom u privatno pravo*, II. izdanje, Novi informator, Zagreb, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2022.

Theil, S., *Is the 'Living Instrument' Approach of the European Court of Human Rights Compatible with the ECHR and International Law?*, European Public Law, vol. 23 br. 3 (2017.), str. 587.-614.

Ustav Republike Hrvatske, pročišćeni tekst, NN 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

Ustavni sud, Odluka U-III-4182/2008 od 17. ožujka 2009.

Ustavni sud, Odluka U-III-5725/2016 od 19. prosinca 2017.

Ustavni sud, Odluka U-III-5495/2011 od 7. listopada 2015.

Ustavni sud, Odluka U-III-3553/2015 od 19. studenog 2015.
Ustavni sud, Odluka U-III-835/2012 od 2. prosinca 2015.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-Bi-4989/2012 od 1. lipnja 2016.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-Bi-2475/2016 od 5. listopada 2016.
Ustavni sud, Odluka U-III/5725/2016 od 19. prosinca 2017.
Ustavni sud, Odluka U-III-145/2017 od 10. srpnja 2018.
Ustavni sud, Odluka U-III-4077/2017, 13. rujna 2018.
Ustavni sud, Odluka U-III-272/2017 od 20. prosinca 2018
Ustavni sud, Rješenje U-III-2757/2018 od 4. veljače 2020.
Ustavni sud, Rješenje U-III-1208/2019 od 25. lipnja 2020.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-3824/2018 od 21. listopada 2020.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-4835/2020 od 29. ožujka 2022.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-1267/2017 od 15. srpnja 2021.
Ustavni sud, Odluka i rješenje U-III-3047/2019 od 29. ožujka 2022.
Ustavni zakon o Ustavnom sudu, NN br. 29/02
Zakon o izvršavanju kazne zatvora, NN 14/21
Zakon o izvršavanju kazne zatvora (stari), NN, br. 128/99, 55/00, 59/00, 129/00, 59/01, 67/01, 11/02, 190/03 – pročišćeni tekst, 76/07, 27/08, 83/09, 18/11, 48/11, 125/11, 56/13, 150/13 i
Zakon o obveznim odnosima, NN, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22